

DOI: [10.32702/2307-2105-2019.8.151](https://doi.org/10.32702/2307-2105-2019.8.151)

УДК: 338.242

A. C. Лац,
аспірант, Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки, м. Луцьк
ORCID: 0000-0002-4332-7519

КООПЕРАЦІЯ: ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ І РОЗВИТКУ

A. S. Lashch
Ph.D. student, Lesya Ukrainka Eastern European National University

COOPERATION: PREREQUISITES FOR ORIGIN AND DEVELOPMENT

В статті висвітлено передумови виникнення і розвитку нової форми організації господарської діяльності – кооперації. Кооперація вже більше як століття тому підкорила собі більшість країн світу. Саме завдяки кооперації дрібні товаровиробники і особливо одноосібні фермери мають змогу конкурувати з великими компаніями, агрохолдингами. Оскільки в Україні з кооперацією виникає багато питань, вважаємо за доцільне звернутися до періоду зародження кооперації в світі аби ще раз проаналізувати, які фактори сприяли її розвитку. Ми провели систематизацію передумов і упорядкували їх у п'ять відповідних груп, де кожен з чинників історичного, соціально-економічного, психологічного та ідеологічного аспектів розібрали детально. В результаті дійшли висновку, що в середині-кінці XIX ст. - період становлення і розвитку капіталізму склалися історичні, соціально-економічні, юридичні, психологічні та ідеологічні передумови виникнення кооперативів та поширення кооперативного руху як соціального явища. Для детальнішого дослідження нами проведено умовну паралель між XIX та XXI століттями та на основі інституційного аналізу (формальних та неформальних інститутів) розглянуто і порівняно умови розвитку кооперації на початку її зародження в світі та в період незалежної України. В процесі роботи встановлено, що в країні присутня досить велика нормативно-правова база кооперативних відносин, яку ми розуміємо під формальним інститутом кооперації. Проте є декілька проблем з цим питанням. До неформальних інститутів ми віднесли інститути довіри і ідеології. Проведена порівняльна оцінка дала змогу встановити, що один з найважливіших неформальних інститутів українського народу - інститут довіри зруйновано в попередні десятиліття радянської історії. Інститут ідеології розвивається недостатньо, звідки низька просвітницька та інформаційна діяльність населення. З огляду на вищесказане вважаємо, що існуючий соціально-економічний та психологічний стан суспільства або так звані формальні і неформальні інститути не забезпечують розвиток кооперативного руху в країні і на селі, зокрема.

The article presents the prerequisites for the emergence and development of a new form of organization of economic activity - cooperation. More than a century ago, the cooperation has conquered most of the world. Thanks to the cooperation, small producers and especially sole farmers are able to compete with large agroholding companies. Since there are many issues with cooperation in Ukraine, we consider it advisable to turn to the cooperative period in the world in order to once again analyze what factors contributed to its development. We have systematized the

prerequisites and grouped them into five groups, where each of the factors of historical, socio-economic, psychological and ideological aspects has been analyzed in detail. As a result, it was concluded that in the mid to late nineteenth century. - the period of formation and development of capitalism has formed historical, socio-economic, legal, psychological and ideological prerequisites for the emergence of cooperatives and the spread of the cooperative movement as a social phenomenon. For a more detailed study, we have drawn a conditional parallel between the nineteenth and twentieth centuries, and based on institutional analysis (formal and informal institutes) we have examined and compared the conditions for the development of cooperation at the beginning of its birth in the world and in the period of independent Ukraine. In the course of work it is established that there is a rather large regulatory base of cooperative relations in the country, which we understand by a formal institute of cooperation. However, there are several problems with this issue. We refer to the institutions of trust and ideology as informal institutions. The comparative assessment made it possible to establish that one of the most important informal institutions of the Ukrainian people - the institute of trust was destroyed in the previous decades of Soviet history. The Institute of Ideology is underdeveloped, resulting in low educational and information activities of the population. In view of the above, we believe that the existing socio-economic and psychological state of society or the so-called formal and informal institutions do not ensure the development of the cooperative movement in the country and in the country, in particular.

Ключові слова: *кооперація; передумови виникнення кооперації; формальні інститути; неформальні інститути; проблеми розвитку кооперативних відносин.*

Key words: *cooperation; prerequisites for cooperation; formal institutions; informal institutions; problems of development of cooperative relations.*

Постановка проблеми. Зародження кооперації в світі припадає на середину-кінець XIX ст. Це період в історії людства, який з одного боку характеризується розвитком капіталізму та товарно-грошових відносин, а з іншого – розквітом лихварства, гальмуванням ринку вільної робочої сили та підприємництва, розшаруванням населення та наростання соціального напруження у суспільстві. На цьому історичному етапі в розвитку суспільства з'явилась нова форма організації господарської діяльності[21], взаємодії та взаємодопомоги. Назва конкретно-історичної форми суспільних відносин[21] – кооперація. Таким чином кооперація була представлена своєрідним протестом певної людської спільноти на розвиток соціально-економічних тенденцій у суспільстві[21] і одночасно засобом боротьби незахищених верств населення за власні інтереси та добробут.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вагомий внесок у розвиток кооперації внесли її основоположники: М. Туган-Барановський [17], О. Чаянов [18], М. Левицький [11], Б. Мартос, І. Ємельянов, О. Анциферов [2] А.С. Прокопович, С. Бородаєвський, О. Юркевич, В. Доманицький та ін. Це вчені, які одні із перших заговорили про кооперацію поширювали її переваги, сприяли розвитку кооперативної мережі та пробудженню української кооперативної думки серед населення. Історик Вісин В.В. наголошував, що вищезгадані дослідники у своїх працях доступно популяризували в українських губерніях кооперативну ідею й стали повсякденними порадиниками селян стосовно організації спілчанського господарства, аналізували діяльність перших кооперативів. [5]

Зародження, історію та розвиток кооперативного руху розглядали в своїх працях такі видатні вчені-дослідники як: Витанович І. [4], Гелей С.Д. [6], Вісин В.В.[5], Вахітов І.В[3], Манжура О.В[12], Яцун Т.П.[20] та багато інших не менш визначних вчених. Проблема зародження й розвитку кооперативного руху не стала предметом спеціального комплексного вивчення як у вітчизняній, так і зарубіжній економічній науці. Як зазначав дослідник кооперативного руху В. Вигодзинський, «кооперація для свого розвитку потребує певних економічних, побутових і психологічних умов, там де цих умов немає, кооперація приречена з самого початку на загибель; там же, де вони існують, міць кооперації може виявитися винятковою». [15]

Постановка завдання. Висвітлити і систематизувати передумови виникнення кооперативних відносин в світі та зробити порівняльну характеристику факторів впливу на кооперацію XIX та XXI століть на основі інституційного аналізу.

Вклад основного матеріалу. З огляду на вищесказане, впевнені, що всі процеси, пов'язані з людьми та суспільством не виникають випадково, а є наслідком соціально-економічного та політичного життя суспільства. І кооперація не є виключенням. Тому, розглядаючи кооперативний рух, перш за все потрібно проаналізувати та систематизувати передумови виникнення кооперації.

Підтримуючи думку І.В. Вахітова [3], вважаємо, що виникнення кооперації зумовлене багатьма чинниками, які пропонуємо упорядкувати у п'ять груп: історичні, соціально-економічні, юридичні, психологічні та ідеологічні, які представлені на рис.1.

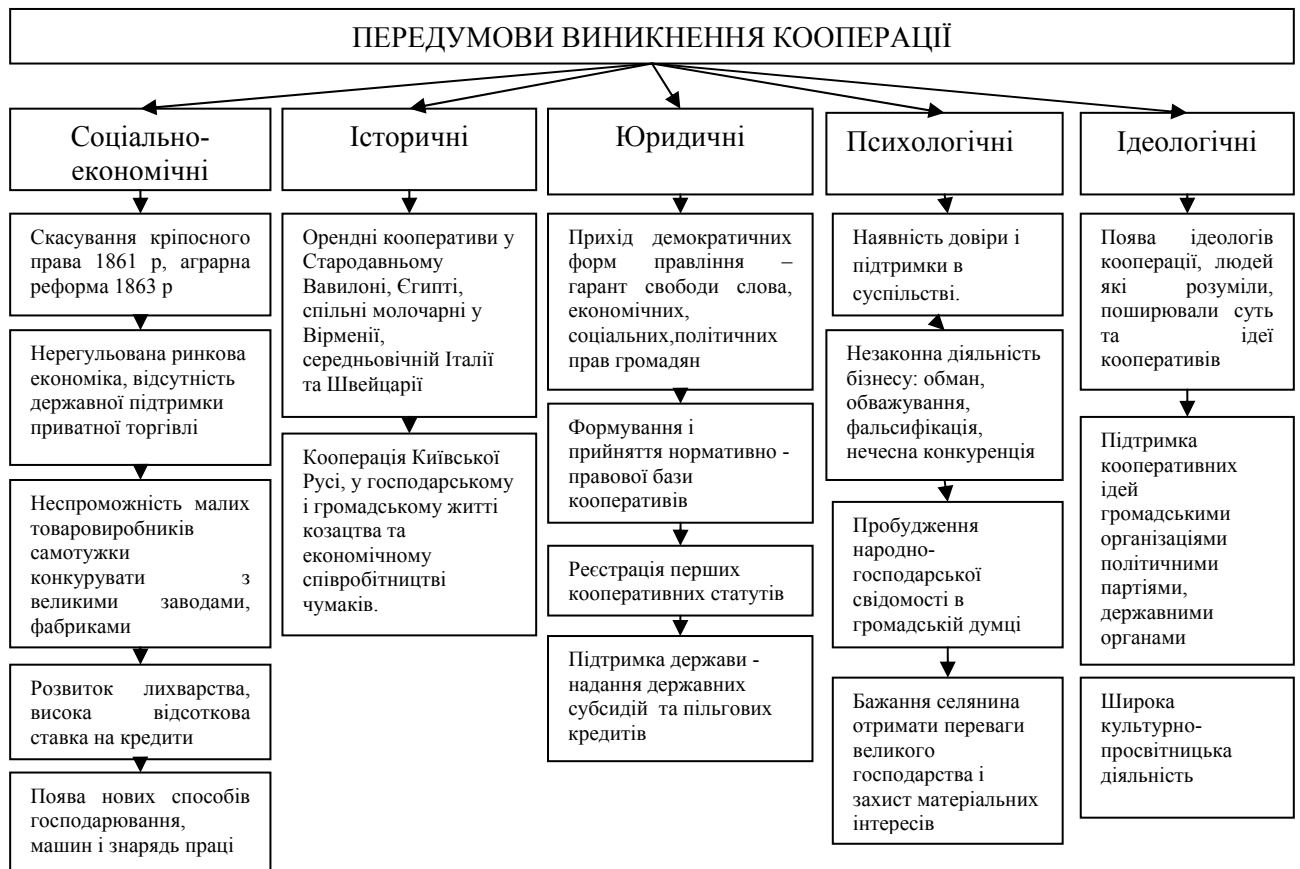


Рис. 1. Передумови виникнення кооперації
Джерело: розроблено на основі джерел: [3],[4],[6]

Першою групою передумов виникнення кооперації є історичні чинники. Кооперація у вузькому розумінні слова здавна означала співробітництво людей у господарському житті. Це поняття прийшло до нас з глибини віків. В своїй праці В. Тотоміанц писав: "Кооперативна організація в прадавнині була такою звичайною річчю, що історики навіть її не згадували, або дуже рідко. Стара історія це історія воєн, а не звичаїв та їхнього влаштування. Мимо того, ми тепер знаємо, що вже в Вавилоні існували орендні кооперативи, що в Вірменії аж до нових часів заховалися спільні молочарні, ведені жінками, що нинішні кооперативні молочарні Італії й Швейцарії мали своїх попередниць в середньовіччі, що земельні, пасовищні та лісові спільноти (громади, товариства), - це були старі германські установи, що слов'янська задруга (група людей, що живуть і працюють в одному господарстві) не зникла остаточно ще й нині, що примітивні рибальські й мисливські артілі існували не тільки в давній Росії, але й у інших краях"[16]. А відомий український кооператор М.В. Левицький прирівнював історію кооперації до історії всього людства і вважав спроби стародавніх людей об'єднатися для боротьби проти спільного ворога або для спільної праці природним прообразом для кооперативного об'єднання.[11]

Деякі дослідники зачатки української кооперації знаходять ще в Київській русі, а вияв кооперативної справи - у громадській діяльності козацтва і економічному співробітництві чумаків.[1]. Саме в цих та інших аспектах проявляються група історичних передумов виникнення кооперації.

Другою групою передумов є соціально – економічні. Погоджуючись з Вісиним В.В. [5], вважаємо, що до соціально-економічних чинників будь-якого процесу відносять обставини господарського й соціального життя суспільства, які формують відповідну соціальну базу (потенційних членів) та сприяють створенню поля діяльності. Соціальні передумови виникнення кооперації з'явилися з усвідомлення суспільством доцільності й необхідності сприяння кооперативному рухові як формі соціально-економічного захисту товаровиробників і засобу піднесення їхнього життєвого рівня й прогресу суспільства загалом. Поширення кооперації можливе лише в суспільстві, здатному сприймати та розвивати ідеї кооперації.[5]

Зміна відносин при капіталізмі призвела до змін соціальної структури суспільства. Селяни звільнились від кріпацтва і отримали землю в користування, але водночас втратили соціальний захист і були зобов'язані сплачувати податки для утримання духовенства. Недобросовісна конкуренція, здирництво, крадіжки все більше

погіршували становище дрібних та середніх торговців, ремісників та робітників. Вони потребували захисту своїх економічних та соціальних інтересів. Це сформувало соціальну базу кооперативів.

В епоху капіталізму розвиток товарно-грошових відносин досягнув високого рівня, при якому ринкова економіка була нерегульована. Робоча сила стала оплачуваною. Наймані робітники отримували за свою працю гроші і могли накопичити певну частку коштів, а згодом вкласти її в спільні підприємства. Дрібні власники продаючи товар за гроші також мали засоби для накопичення, проте цих коштів не вистачало для об'єднання в кооперативи.

В XIX ст. високих темпів розвитку досягло лихварство. Ухвалено в законі норму високих процентів було скасовано. А необхідність кредиту була зумовлена відсутністю у купців вільних коштів. Оперування кредитами підвищувало дієвість торгових операцій, спрощувало розрахунки. Проте, не вмючи господарювати, значна частина землевласників не могли вчасно виплатити позику і потрапляли під вплив лихварів. Часто їхніми боржниками ставали селяни. Висока відсоткова ставка на кредити та «боргові ями»[4] сприяли створенню перших кредитних кооперативів, як захист від спекуляції і банківської експлуатації. Підтримуємо думку Райффайзена, котрий у своїй праці "Кредитні товариства, як засіб подолання бідності" висловив думку, що люди з однаковими економічними проблемами можуть розв'язувати їх більш успішно, якщо спиратимуться не на використання чорної допомоги, а на об'єднання своїх зусиль шляхом розвитку власної ініціативи, а кредитні товариства повинні стати кооперативами універсального типу. Тобто селянин повинен мати доступ до кредитів, продавати свою продукцію і придбавати необхідні товари.[4]

Таким чином капіталізм посприяв створенню соціально-економічних умов для розвитку кооперації.

Проте для розквіту кооперації потрібні і юридичні передумови – нормативні акти, що дозволяли б державним органам реєструвати кооперативи як юридичних осіб та правова підтримка влади. Слід підкреслити, що в умовах капіталізму трудящі, перш ніж створити кооперативи, домоглися свободи слова та свободи преси, тому мали змогу популяризувати переваги кооперативів перед іншими підприємствами, вчилися спільно захищати свої інтереси через профспілки і політичні партії.

Переважає більшість європейських держав перетворилася у конституційні монархії або республіки, громадяни яких отримали економічні, соціальні, політичні права і свободи, гарантовані конституціями і законами. Завдяки цьому з часом профспілки та політичні партії, що підтримували ідеї кооперації змогли домогтися, щоб в нормативних законах були включені положення про кооперативи. Перший кооперативний закон був прийнятий в Англії 1853 року. Майже в усіх країнах Європи закони про кооперацію було прийнято у другій половині XIX ст., зокрема в Західній Україні в 1873, у Східній – в 1897 роках. У 1917 році, завдяки Лютневій революції, спеціальний кооперативний закон було прийнято в Росії. Його положення визнала чинними і Українська Центральна Рада[6]. Прийняття перших спеціальних законів дозволило кооперативам стати рівноправними суб'єктами господарювання з іншими організаціями, а законодавчі документи забезпечили порядок створення і рамки діяльності кооперативів.

Це сприяло широкому розвитку кооперативного руху, який у XX ст. став масовим і відіграв важливу роль в економічному і суспільному житті народів, їх добробуту.

Але це не означає, що до прийняття спеціальних кооперативних законів кооперації не існувало. Вона існувала, але формально кооперативи вимушені були проводити господарську діяльність під видом акціонерного товариства або товариства взаємодопомоги.

Наступною групою чинників які вплинули на розвиток кооперативних ідей є психологічний стан суспільства в середині – кінці XIX ст.. З огляду на вищесказане, вважаємо, що на поширення кооперативного руху не менше значення мали і такі фактори як зміна світогляду широких народних мас зростання їх рівня освіти та розвиток засобів масової комунікації.

В XIX ст. пересічний житель, не відкидаючи віри в Бога, почав турбуватися про те, як поліпшити своє життя, зміцнити здоров'я, дати дітям освіту, забезпечити добробут сім'ї. Працю перестали розглядати як кару за гріхи і визнали джерелом матеріальних і духовних благ. Бізнесменів почали шанувати, а багатство розцінювали як винагороду за підприємливість, заповзятість та наполегливу працю.[6]

Саме в Новий час (XV-XX ст.) з'явилась людина схильна до довіри один до одного, підтримки, взаємодопомоги, солідарності та самозахисту своїх інтересів. Саме в кооперативі вдалося реалізувати такі соціальні принципи, як: ліквідацію нерівності членів, оскільки він об'єднує, насамперед, людей, не капітал, і тут "капітал – слуга, а не хазяїн" [4]; дію правила "один за всіх і всі за одного"[4]. Він виражається в їх колективній солідарності, високому розумінні відповідальності за долю організації, отриманні взаємодопомоги через взаємну вигоду. Тут немає внутрішніх таємниць, оскільки немає конкуренції й успіх його залежить в основному від успіху членів.[4]

Дуже активна, часом агресивна, а подекуди і незаконна економічна діяльність представників середнього торгово-посередницького бізнесу, численні факти обману, обважування фальсифікації і нечесної конкуренції, бідність робітників і селян, гноблення з боку чиновників спонукало людей до пошуку нової форми об'єднання і захисту своїх матеріальних інтересів. [7]

Зміна світогляду громадян, панування несправедливості в суспільстві, бажання мати переваги великого господарства і конкурентоздатність – це те, що створило психологічну основу виникнення кооперації.

Ідеологічні передумови кооперації представлені такими чинниками: -

- поява людей ідеологів та їхніх вчень;

- підтримка кооперативних ідей громадськими організаціями політичними партіями, державними органами;

- культурно-просвітницька діяльність.

Ідеологи кооперації - компетентні люди, які розуміли сутність кооперативів, вміли складати кооперативні закони і статuti, донести до суспільства особливі властивості кооперативів, допомогти створити кооперативи та кооперативні об'єднання. Найвидатнішими ідеологами кооперації XIX і початку XX ст. були Роберт Оуен і Вансітарт Ніл - в Англії; Шарль Фур'є, Луї Блан і Шарль Жид - у Франції; Фрідріх Райффайзен і Герман Шульце-Де-Літч - в Німеччині; Микола Чернишевський, Михайло Туган-Барановський і Олександр Чаянов - в Росії.[20].

Як вже зазначалось, ідеї кооперації підтримувались громадськими організаціями, які доносили до людей і влади розуміння суті кооперації, її характер та переваги, сприяли створенню нормативних актів з відповідними положеннями про кооперацію та ін. Суспільство почало поглиблювати природу та ідеї кооперації, зароджувались перші нові об'єднання, кооперативи. Тому можна сказати, що це створило ідеологічну базу виникнення і розвитку кооперації.

Проте ідеологічні передумови виникненню кооперативів не так сприйнялися б якби не розвиток культури, освіти та засобів масової інформації. Науковець Гелей С.Д. стверджує, що на кінець XIX ст. переважна більшість міщан і селян були людьми грамотними. Зросла також кількість «фахово вишколених осіб». [6] Зі зростанням кількості заводів і фабрик, розвитком торгівлі і кредитно-банківської системи збільшилось число кваліфікованих робітників та службовців. Спеціальної освіти потребували і селяни, які для збільшення продуктивності своїх господарств вдавались до використання сільськогосподарської техніки, досягнень агрономії, зоотехніки та інших наук. В результаті уряди європейських країн приймають закони про обов'язкову початкову освіту. [6]

На цьому фоні розвивались і засоби масової інформації. Газети, журнали, популярні брошури, а також художню літературу почали видавати масовими тиражами. А завдяки виноходу кіно, радіо та телебачення в XX ст. відомості з будь-якої галузі знань стали загальнодоступними. Кооператори таким чином могли широко інформувати населення про свою діяльність і популяризувати природу кооперативів.

З огляду на вищезазначене, можемо стверджувати, що в середині – кінці XIX ст. - період становлення і розвитку капіталізму склалися історичні, соціально-економічні, юридичні, психологічні та ідеологічні передумови виникнення кооперативів та поширення кооперативного руху як соціального явища.

Порівнюючи розвиток кооперації в середині XIX ст. і сьогодні, пропонуємо провести умовну паралель між століттями та на основі інституційного аналізу (формальних та неформальних інститутів) зіставити умови розвитку кооперації. Ми вважаємо, що пострадянському поколінню доводиться спочатку пережити становлення і розвиток кооперативних ідей та створення кооперативів. Соціально-економічний та політичний розвиток нашої країни сьогодні є наслідком того що, кооперація з одного боку - неприваблива, незрозуміла форма господарювання для суспільства, а з другого – одна з основних засобів подолання економічної нестабільності, кризи та бідності.

В процесі дослідження з'ясовано, що передумови і причини розвитку кооперації в Україні сьогодні тісно перегукуються з передумовами виникнення кооперації в XIX столітті, які умовно можна поділити на аналогічні групи. Так, соціально-економічними чинниками розвитку кооперації сьогодні в Україні є: нездатність одноосібних фермерських господарств самостійно конкурувати з агрохолдингами, неможливість створити самостійно велику партію товару для збуту великим торговим організаціям, недостатня підтримка з боку держави малих господарств, незначна або зовсім відсутня дотаційна та субсидіальна програма їх розвитку, високі ставки надання банківських кредитів або відмова в їх наданні, розвиток дорого-вартісних інновацій, технологій і засобів праці в сфері виробництва товарів і послуг та інше.

З огляду на правовий стан кооперації і кооперативів зокрема, необхідно зазначити, що нормативна база присутня. Велика кількість законодавчих актів і документів регулює всі види кооперативів, проте в них є низка колізій і протиріч, які гальмують і роблять непривабливою кооперацію, зокрема мова йде про неприбутковий статус сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів. Багато програм розвитку кооперації за роки незалежної України або не були доведені до завершального етапу, або не виконувались взагалі по низці політичних причин і відсутності фінансування зокрема.

В Україні головний внесок в розвиток до прикладу, сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів роблять не українські урядові чи неурядові організації, навіть не наукові установи, а проекти міжнародної технічної допомоги. За їх підтримки працюють найбільш успішні сільськогосподарські дорадчі служби, які створили перші об'єднання кооперативів, реалізуються інформаційно-просвітницькі проекти, готуються зміни до законодавства [9; 10].

Отож, аналізуючи вищесказане, вважаємо, з точки зору інституційної теорії в країні присутні формальні інститути розвитку кооперації, під якими ми розуміємо правову систему, яка охоплює сукупність усіх правових явищ в їхній взаємодії, а також систему права як комплекс взаємозв'язаних і взаємодіючих чинних юридичних норм тобто, внутрішню будову права як системи правових норм.[14]

Проте формальні інститути працюють лише в злагодженій роботі з неформальними, під якими мають на увазі загальноприйняті умовності, договори, добровільно прийняті кодекси поведінки, звичаї, традиції[9] Попередні десятиліття радянської історії підірвали довіру людей до інституту кооперації [19], девальвували ідею, зневажили принципи кооперації, знищили неформальні кооперативні інститути й кооперативні організації.[9]

Мешканці сільської місцевості ставляться із великою обережністю до усіх благих пропозицій, що отримують від будь-кого. Чи то пропозиції Європейських фондів, проектів, державних структур, агрохолдингів чи інших компаній. Вони бояться допомоги, де потрібно хоча б частково прикласти і власні зусилля чи ресурси, бо переймаються, щоб це не виявився знову «радянський колгосп» або якийсь «сир у мишоловці»[13]. Відчувається зневіра та розчарування. Люди мало довіряють один одному і опираються лише на власні сили. [13] Це говорить про те що в країні знищений інститут довіри в суспільстві та зокрема до влади, взаєморозуміння та взаємодопомоги один одному – тобто основні психологічні передумови розвитку кооперації. Свідомо товаровиробники хочуть бути великими господарями, проте реально не можуть дійти згоди між собою.

Ще одним неформальним інститутом кооперації є інститут ідеології. В Україні сьогодні не вистачає людей, готових популяризувати ідеї кооперації. Необізнаність, низький професіоналізм, низька просвітницька та інформаційна діяльність населення гальмують розвиток кооперації. З високим розвитком іт-технологій, соціальних мереж і засобів масової інформації зацікавлені особи не можуть ідентифікувати потрібну і мотивуючу інформацію про природу кооперативів та кооперативні відносини. Громадські та благодійні організації і об'єднання кооперативів не проводять просвітницьку діяльність серед населення в достатній кількості. На селі відсутні осередки навчання кооперації та порозуміння між селянами, а також відсутня цілеспрямована робота місцевих органів влади із зацікавленими людьми щодо початку власної справи і зокрема основ кооперації.

Висновки. Отож, провівши умовну паралель між XIX і XXI століттями можемо зробити висновок, що існуючий в Україні соціально-економічний стан суспільства або так звані формальні і неформальні інститути не забезпечують розвиток кооперативного руху в країні і на селі, зокрема. Водночас як свідчить історія та міжнародна практика на етапі зародження кооперації об'єднання людей в кооперативи сприяло реалізації ресурсного потенціалу села, збереженні робочих місць, соціальному розвитку і нових якісних відносин між товаровиробниками.

Список літератури.

1. Аліман М., Бабенко С., Гелей С. та ін. Історія споживчої кооперації України. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1996. – 384 с
2. Анциферов А.Н. Кооперация в сельском хозяйстве Германии и Франции. – Воронеж, 1907. – 250 с.
3. Вахитов К. И. История потребительской кооперации России: Учебное пособие. – М., 1998. – Ч. 1. – С.25.
4. Витанович І. Історія українського кооперативного руху. – Нью-Йорк: Тов-во української кооперації, 1964. – 624с.
5. Вісин В. В. Кооперативний рух на Волині у другій половині XIX – першій третині XX ст: історичний аспект : дисер. на здоб. наук. ступ. док. історичних наук: спец. 07.00. 01 «Історія України»/ Вісин В. В. – Луцьк, 2015. – 522 с.
6. Гелей С.Д., Пастушенко Р.Я. Теорія та історія кооперації: Підручник. – К.: Знання, 2006. – 513 с.
7. ІР НБУВ.- Ф. 327. - №99
8. Кооперативний рух у Наддніпрянській Україні у другій половині XIX на початку XX століття: монографія / І.А. Фареній / Інститут історій НАН Україна. – Черкаси: Вілуння-плюс, 2008. – 432с.
9. Корінець Р. Я. Інформаційне забезпечення сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів : посібник для тих, хто хоче розвивати сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи / [Р. Я. Корінець, М. Й. Малік, Я. Я. Рибак та ін.], за ред. Р. Я. Корінця. – К.: Едельвейс, 2015. – 144 с.
10. Корінець Р. Я. Сільськогосподарські дорадчі служби як центри інформаційної підтримки сільськогосподарської обслуговуючої кооперації / Р. Я. Корінець // Міжнародний круглий стіл «Організація бізнес-шкіл в дорадництві для успішного впровадження інновацій». Збірник статей. – К.:Видавничий центр НУБіП України, 2012. – С. 16–18.
11. Левицький К. Великий зрив / К. Левицький. – Львів: Вид. кооператива “Червона калина”, 1931. – 149 с
12. Манжура О. В. Передумови виникнення та генезис кооперативного руху в Україні [Електронний ресурс] / Манжура О. В. // Серія: Економіка та підприємництво. – 2014. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.irbis-nbu.gov.ua>.
13. Роз'єднує аграріїв: що заважає розвитку кооперативів? [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://agravery.com/uk/posts/show/rozednuje-agrariiv-so-zavazae-rozvitku-kooperativiv>.
14. Система права та система законодавства [Електронний ресурс] – [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://www.lawyer.org.ua/?i=185>
15. Соколов Н. Н. Кооперативное движение в России (Цифры и факты). – Пг., 1918. – С. 5
16. Тотоміанц В. Кооперация в Росії / Тотоміанц В. - Прага.- 1922
17. Туган-Барановский М. И. Социальные основы кооперации / М. И. Туган-Барановский ; предисл., коммент.: Л. А. Булочникова, Г. Н. Сорвина, Т. П. Субботина. – М.: Экономика, 1989. – 496 с. – (Экономическое наследие).
18. Чайнов А.В. Основные идеи и формы организации сельскохозяйственной кооперации. — М.: Наука, 1991. — 456 с.

19. Чому в Україні не розвиваються сільськогосподарські кооперативи [Електронний ресурс] – Режим доступу:

https://galinfo.com.ua/news/chomu_v_ukraini_ne_rozvyvayutsya_silskogospodarski_kooperatyvy_108592.html

20. Яцун Т. П. Участь вітчизняних кооперативних організацій у розвитку громадської агрономії друга половина XIX – початок XX ст. [Електронний ресурс] /Т. П. Яцун // Українська кооперація. – 2010. – № 3. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvpushk_2010_3_23

21. Розвиток кооперативних відносин в аграрному секторі України. Монографія /М. А. Лендел, В. К. Збарський, М. П. Талавиря, Л. М. Газуда. – К. : Вид-во НУБіП України, 2016. – 307 с

References.

1. Aliman, M., Babenko, S. and Helej, S. (1996) *Istoriia spozhyvchoi kooperatsii Ukrainy* [History of consumer cooperation of Ukraine], Instytut ukrainoznavstva im. I. Kryp'iakevycha NAN Ukrainy, L'viv, Ukraine.

2. Anciferov, A.N.(1907), *Kooperacija v sel'skom hozjajstve Germanii i Francii*, [Agricultural cooperation in Germany and France] ,Voronezh, Rossija.

3. Vahitov K. I.(1998), *Istoriija potrebitel'skoj kooperacii Rossii*, [The history of consumer cooperation in Russia], Moskva, Rossija.

4. Vytanovych I.(1964) *Istoriia ukrains'koho kooperatyvnoho rukhu*, [History of the Ukrainian cooperative movement], Tov-vo ukrains'koi kooperatsii, N'iu-Jork.

5. Visyn V. V.(2015) “The cooperative movement in Volyn in the second half of the 19th - the first third of the 20th century: the historical aspect” Abstract of Ph.D. dissertation, History of Ukraine, Ivan Franko National University of Lviv, Lviv, Ukraine.

6. Helej S.D., Pastushenko R.Ya. (2006), *Teoriia ta istoriia kooperatsii* [The theory and history of cooperation], Znannia, Kyiv, Ukraine.

7. *Institute of Manuscripts National Library of Ukraine*, Fund 327, №99, Ukraine.

8. Farenij I.A., (2008), *Kooperatyvnyj rukh u Naddnyprians'kij Ukraini u druhij polovyni KhIKh na pochatku KhKh stolittia* [Cooperative movement in the Dnieper Ukraine in the second half of the nineteenth century at the beginning of the twentieth century], Villunniia-plus, Cherkasy, Ukraine.

9. Korinets' R. Ya., Malik, M. J, Rybak Ya. Ya (2015), *Informatsijne zabezpechennia sil'skohospodars'kykh obsluhovuiuchykh kooperatyviv : posibnyk dlia tykh, khto khoche rozvyvaty sil'skohospodars'ki obsluhovuiuchi kooperatyvy* [Information support for agricultural service cooperatives: a guide for those who want to develop agricultural service cooperatives], Edel'vejs, Kyiv, Ukraine.

10. Korinets' R. Ya.(2012) “Agricultural advisory services as information support centers for agricultural service cooperatives”, Mizhnarodnyj kruhlyj stil «Orhanizatsiia biznes-shkil v doradnytstvi dlia uspishnoho vprovadzheniia innovatsij». Zbirnyk statej, [International Roundtable “Organizing Business Schools in Advisory for Successful Innovation Implementation”], Vydavnychyj tsentr NUBiP Ukrainy, Kyiv, Ukraine.

11. Levyts'kyj K., (1931), *Velykyj zryv* [Great disorder], Vyd. kooperatyva “Chervona kalyna”, Lviv, Ukraine.

12. Manzhura O. V. “Prerequisites for the emergence and genesis of the cooperative movement in Ukraine” Serii: Ekonomika ta pidpriemnytstvo. [Online], available at: <http://vvv.irbis-nbuv.gov.ua>. (Accessed 1 Aug 2019).

13. Agrarian news agency Agravery (2017) “Unites Agrarians: What Hinders Cooperative Development?”, available at: <http://agravery.tsom/uk/posts/show/rozednue-agrariiv-so-zavazae-rozvitku-kooperativiv>, (Accessed 1 Aug 2019).

14. Legal services online LAWYER (2018) “System of law and system of law”, available at: <http://vvv.lavier.org.ua/?i=185>, (Accessed 1 Aug 2019).

15. Sokolov N. N. (1918) *Kooperatyvnoe dvyzhenye v Rossyy (Tsyfry y fakty)*, [Cooperative Movement in Russia (Figures and Facts)], Sankt-Peterburg, Rossija.

16. Totomians V.(1922) *Kooperatsiia v Rosii* [Cooperation in Russia], Praha, Chekhiia

17. Tugan-Baranovskij M. I. (1989) *Social'nye osnovy kooperacii, Ekonomycheskoe nasledye*, [Social foundations of cooperation], Moskva, Rossija.

18. Chajanov A.V. (1991), *Osnovnye idei i formy organizacii sel'skohozjajstvennoj kooperacii*, [The main ideas and forms of organization of agricultural cooperation] , Nauka, Moskva, Rossija.

19. Galinfo - Information and Analytics Agency. Lviv news (2012) “Why there are no agricultural cooperatives in Ukraine?”, available at: https://galinfo.tsom.ua/nevs/chomu_v_ukraini_ne_rozvyvaiutsia_silskogospodarski_kooperatyvy_108592.html, (Accessed 1 Aug 2019).

20. Yatsun T. P.(2010) “Participation of domestic cooperative organizations in the development of public agronomy in the second half of the 19th - beginning of the 20th centuries”, Ukrain'ska kooperatsiia, available at: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvpushk_2010_3_23, (Accessed 1 Aug 2019).

21. Lendiel M. A., Zbars'kyj V. K., Talavirya M. P., Hazuda L. M (2016) *Rozvytok kooperatyvnykh vidnosyn v ahrarnomu sektori Ukrainy. Monohrafiia*, [Development of cooperative relations in the agrarian sector of Ukraine], Vyd-vo NUBiP Ukrainy, Kyiv, Ukraine.